

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ
ΧΡΟΝΙΚΑ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
Περίοδος Β', Έτος 34^ο, Τεύχος 53-54

Αφιέρωμα στον Κ. Γ. Καρουτάκη

Πρέβεζα 2017

Ο Άγιος Χαράλαμπος Πρέβεζας και ο λοιμός της δεκαετίας του 1850 Ιστορική προσέγγιση του θαύματος

Νικόλοος Δ. Μάματος

doi: [10.12681/prch.28282](https://doi.org/10.12681/prch.28282)

Copyright © 2017, Νικόλοος Δ. Μάματος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μάματος Ν. Δ. (2017). Ο Άγιος Χαράλαμπος Πρέβεζας και ο λοιμός της δεκαετίας του 1850 Ιστορική προσέγγιση του θαύματος. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (53-54), 199-220. <https://doi.org/10.12681/prch.28282>

Νικόλαος Δ. ΜΑΜΑΛΟΣ

Ο Άγιος Χαράλαμπος Πρέβεζας και ο λοιμός της δεκαετίας του 1850

Ιστορική προσέγγιση του θαύματος

Εισαγωγή

Τα κείμενα, οι περιγραφές και οι αναμνήσεις γύρω από θαύματα¹ συνεχίζουν να συναρπάζουν όσους καταπιάνονται με αυτά λόγω και της πολλαπλής θέασης, που προσφέρεται, του περιεχομένου τους: είτε ως ψυχοφελές θρησκευτικό ανάγνωσμα είτε ως ματιά στην καθημερινή ζωή κοινωνιών που στερούνται περιγραφών των λιγότερο προβεβλημένων πλευρών της, ξαφνιάζουν με τη γλαφυρότητα της περιγραφής τους.

Θα τολμήσω να δηλώσω ότι υπάρχουν δύο τρόποι αντιμετώπισης αυτών των κειμένων για ένα, εκ του ασφαλούς, αποστειρωμένο αποτέλεσμα: είτε με το, αποκλειστικά, ιστορικό μικροσκόπιο για να προκύψουν επιστημονικά σκληροπυρηνικά συμπεράσματα είτε αυστηρά θεολογικά με γνώμονα αποκλειστικά την πνευματική καλλιέργεια. Χωρίς να αμφισβητούνται τα οφέλη της κάθε μιας οπτικής, επέλεξα συνειδητά έναν άλλο δρόμο για να προσεγγίσω την πρεβεζιάνικη ανάμνηση του θαύματος του Αγίου Χαράλαμπος στα μέσα του 19^{ου} αιώνα: να περιγράψω υπό όσο το δυνατόν ευρύτερο πρίσμα ένα γεγονός, για το οποίο οι αξιοποιήσιμες για τον κοινωνικό επιστήμονα αναφορές είναι ελάχιστες – αν όχι απύσες.² Επιχειρήθηκε η τοποθέτηση της μνήμης του θαύματος εντός του ιστορικού και πολιτιστικού πλαισίου της εποχής, ώστε να προβληθούν όψεις του που θα παρέμεναν αφανείς εάν δεν μελετηθούν παράλληλα. Κυρίως πραγματοποιήθηκε έρευνα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, του τοπικού και αθηναϊκού τύπου καθώς και συμβολαιογραφι-

---

¹ Ως θαύμα από τον χριστιανικό κόσμο νοείται έκτακτο υπερφυσικό γεγονός εντός του κόσμου που αποδίδεται στο σχέδιο της Θείας Πρόνοιας, βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1965. Για συνολική εξέταση της πανώλης στον ελληνικό χώρο της μεσαιωνικής και νεότερης περιόδου βλ. ΚΩΣΤΗΣ 2013.

² Η σύγχρονη με τα γεγονότα βιβλιογραφία για την Ήπειρο σιωπά, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1984· 2004. Ακόμα και ο μεγαλύτερος Νεοέλληνας περιηγητής Παναγιώτης Ποταγός, που επισκέφτηκε την Ήπειρο λίγα χρόνια μετά, δεν διασώζει πληροφορίες, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987.

κών αρχείων που παρουσιάζονται για πρώτη φορά.³ Ο ιστορικός πυρήνας του θαύματος τοποθετείται στο κύμα χολέρας που σάρωσε τον ελληνικό χώρο στα μέσα της δεκαετίας του 1850.

Η ιστορική προσέγγιση ξεπερνά το βασανιστικό ερώτημα για την πραγματικότητα ή μη του θαύματος φωτίζοντας παραπλεύρως το ζήτημα: δέχεται τη φήμη του θαύματος και αναλύει τις διαδικασίες, συγκρούσεις, αποδοχές και αμφισβητήσεις, ώστε να εντοπίσει τον σκοπό και τη λειτουργική χρησιμότητα της αφήγησης.⁴

Ο Άγιος Χαραλάμπος σωτήρας της Πρέβεζας

Η σωτηρία από τον λοιμό

Κάθε χρόνο την ημέρα της εορτής του Αγίου Χαραλάμπους, στις 10 Φεβρουαρίου, πραγματοποιείται πανήγυρη στην πόλη της Πρέβεζας με λιτάνευση της εικόνας του. Συμμετέχουν οι κάτοικοι της περιοχής, αντιπροσωπεία μαθητών, άγημα στρατού και φιλαρμονικής. Από το 1937 είναι επίσημα αργία προς τιμή του πολιούχου της πόλης.⁵ Στον άγιο αποδίδεται σωτήρια παρέμβαση το 1854, όταν λοιμός θέριζε τον τοπικό πληθυσμό: η κάρα του αγίου μεταφέρθηκε από τη Μονή Αγίου Στεφάνου Μετεώρων στην Πρέβεζα όπου τέθηκε σε προσκύνημα και θαυματουργικά απέτρεψε τη συνέχιση του θανατικού.⁶ Η ανάμνηση των γεγονότων ενισχύθηκε το 1986, όταν τέθηκε ξανά η κάρα του αγίου σε προσκύνημα, ύστερα από πρόσκληση του Μητροπολίτη κ. Μελετίου, στην Πρέβεζα στον ναό του Αγίου Χαραλάμπους.⁷ Στην περιγραφή των γεγονότων άλλοτε αποφεύγεται ο σαφής χρονικός εντοπισμός αυτών:

Μ' εὐλάβεια πολλή κι' εὐγνωμοσύνη ἀπαρομείωτη ἀναφέρουν τὸ ἅγιο ὄνομά Του. Δὲν λησμονοῦν οἱ Πρεβεζᾶνοι, καὶ μάλιστα οἱ παλαιότεροι, τὴν μεγάλη εὐεργεσίαν ποὺ τοὺς ἔκαμε. Ὅταν σὲ χρόνια παληά – δύσκολα, ἀρρώστεια θανατηφόρα ἐπισκέφθηκε τὴν πόλι καὶ τὸ φάσμα τοῦ θανάτου ἄρχισε νὰ σκορπᾷ γύρω παντοῦ τὸν τρόμο μὲ μιὰ ψυχὴ ὄλοι στὸν ἱερὸ καθεδρικὸ Ναὸ του ἔτρεξαν. Θερμότερες ἱκεσίες ἐκεῖ ἀπηύθησαν. Καὶ

³ Δυστυχῶς δεν κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθεῖ ἔρευνα στο Ἀρχεῖο του Υπουργείου Ἐξωτερικῶν και συγκεκριμένα στα ἔγγραφα των Προξενείων και Υποπροξενείων Ἀρτας, Ἰωαννίνων, Βερατίου, Αὐλώνας και Πρέβεζας.

⁴ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ 2012, 101-102.

⁵ ΣΥΝΕΣΙΟΣ 1995, 47.

⁶ ΣΥΝΕΣΙΟΣ 1995, 47.

⁷ ΣΥΝΕΣΙΟΣ 1995, 47.

τότε τὸ θαῦμα ἔγινε. Ἡ χάρις του ἐδίωξε μακρὰ τὴ φοβερὴ πανώλη. Ὁ κίνδυνος ἔφυγε. Κι' ὄλοι μαζί ἀπὸ κοινοῦ πάλι ἐδοξολόγησαν τὸν Θεόν. Κ' ευχαρίστησαν τὸν Ἅγιο.⁸

Άλλες φορές η παλαιόθεν (αλλά και άχρονη) σωτηρία επικαιροποιείται με σύγχρονους όρους:

Βεβαίως εἶναι, ἰδίᾳ σήμερον, πολλοὶ οἱ βαρεῖς καὶ λοιμώδεις λύκοι, καὶ δὴ οἱ προβατόσχημοι, οἵτινες λυμαίνονται αὐτὴν ποικιλοτρόπως καὶ διὰ τῆς ἀπιστίας, ἀσεβείας, ἀχαριστίας, καταπατήσεως θεῶν νόμων, στραγγαλίσεως συνειδήσεων, ἐξοστρακισμοῦ αἰωνοβίων θεσμῶν, ἀρχῶν, ἀξιῶν, ἀπειλοῦν νὰ κατασπαράξουν, ἀφανίσουν, ἐξαχρειώσουν τὴν ἁγίαν ποίμνην, καὶ αὐτόχρομα νὰ μεταβάλουν τὴν γῆν εἰς κόλασιν ἀληθινήν, ἀκόμη δὲ καὶ πολλὰς ψυχὰς ν' ἀποκλείσουν τῆς ἐπέκεινα μακαριότητος ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. [...] ἵνα ἔχωμεν δαψιλῆ τὴν εὐλογίαν Αὐτοῦ καὶ τὴν, δι' εὐχῶν καὶ πρεσβειῶν τοῦ ἑορταζομένου Ἁγίου Χαραλάμπους, εὐκαταίαν διαβεβαίωσιν, ὅτι θ' ἀπολαμβάνωμεν διὰ πάντας τῶν πλουσίων δωρεῶν Αὐτοῦ· θὰ καταζιθῶμεν νὰ ἴδωμεν συντόμως τὴν ἐκπλήρωσιν παντὸς ἱεροῦ καὶ εὐγενοῦς ἡμῶν πόθου, ἰδιαίτατα δὲ τοῦ τῆς ἐνώσεως τῆς μαρτυρικῆς Βορείου Ἡπειροῦ μετὰ τῆς ἐνδόξου Μητρὸς ἡμῶν Πατρίδος Ἑλλάδος.⁹

Ο Μητροπολιτικός Ναός του Αγίου Χαράλαμπος βρίσκεται σε κομβικό σημείο της πόλης και δεσπόζει στον αρχιτεκτονικό ιστό και στην κοινωνική και οικονομική ζωή της Πρέβεζας.¹⁰ Η ιστορία του είναι συνδεδεμένη με το προαναφερθέν θαύμα. Κτίστηκε τον 18^ο αιώνα (επί Βενετοκρατίας) ενώ το 1857 κατασκευάστηκε το «προστώον», δηλαδή η λιθόκτιστη πύλη εισόδου που οδηγεί στον προαύλιο χώρο του ναού προς ανάμνηση της σωτήριας παρέμβασης.¹¹ Ιδιαίτερης αξίας είναι το τέμπλο του ναού, όπως και ο Πύργος του Ρολογιού που κτίστηκε και αυτός επί Βενετοκρατίας το 1792 και πέρασε από διάφορες φάσεις μέχρι να πάρει τη σημερινή του μορφή.¹²

⁸ ΒΙΤΑΛΗΣ 1962.

⁹ ΒΙΤΑΛΗΣ 1963.

¹⁰ ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 49-51.

¹¹ Ο Βασιλάς συνδέει τον λοιμό με τον αντίστοιχο του Πειραιά το 1854 που μεταφέρθηκε στην Πρέβεζα με καράβι και κράτησε τρία χρόνια (1854-1857). Όντως στο προστώο του ναού υπάρχει επιγραφή που φέρει την ημερομηνία 1857. Ο ίδιος άλλοτε μιλά για πανώλη την περίοδο του θαύματος και άλλοτε για χολέρα, όπως π.χ. στην αναφορά στα αίτια του θανάτου του Ανδρέα Κονεμένου, βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 9, 191, 520.

¹² ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2017, 358-367· πρβλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 19, 191.

Ο βίος, τα λείψανα και τα θαύματα

Σύμφωνα με τα Συναξάρια ο Άγιος Χαράλαμπος ήταν ιερέας στη Μαγνησία της Μικράς Ασίας.¹³ Όταν στα χρόνια του διωγμού του Σεπτίμου Σεβήρου (193-211) ζητήθηκε η αλλαξοπιστία αυτός υπέμεινε τον μαρτυρικό θάνατο. Ο Έπαρχος Μαγνησίας Λουκιανός ήταν αυτός που οργάνωσε τα βασανιστήρια: πλήγματα με ξίφος, διαπόμπευση στο μέσον της πόλης και εν τέλει ο αποκεφαλισμός του σε ηλικία 113 ετών. Ο λαογράφος Γεώργιος Μέγας σημειώνει:

Ὁ ἅγιος εἶναι κυρίως γνωστός ὡς διώκτης τῆς πανώλους. Αἱ συνήθειες εἰκόνες τοῦ τὸν παριστοῦν πατῶντα ἐπὶ θηλυκοῦ δαίμονος, ἐκ τοῦ στόματος τοῦ ὁποῦο ἐξέρχεται πῦρ. Εἶναι φυσικὸν ἐπομένως νὰ τηρῆται μετ' ἀυστηρότητος ἢ ἐορτῆ του (ἴδια παλαιότερον) διὰ τὸν φόβον τῆς ἐπαράτου νόσου. Οἱ τοπικοὶ πάνδημοι ἐορτασμοὶ μετὰ λιτανείας τῶν λειψάνων του συνεχίζονται πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος (Θεσσαλία, Ἡλεία, Κεφαλληνία κ.ά.). Ἐν Ἡπείρῳ ὁ ἅγιος Χαράλαμπος εἶναι γιὰ ὅλες τὶς ἀσθένειες καὶ φυλάνε τὴ γιορτῆ του. Ἐν Λέσβῳ εἶναι γιαιτρός τῆς σκορδούλας καὶ φυλάγει τὸν κόσμον ἀπὸ τὴν πανούκλα. Περιλάλητος εἶναι ἢ ἐκεῖ πανῆγυρις τοῦ Ταύρου, πὸ ἀπὸ παράδοση γίνεται ἀπὸ τοὺς γεωργούς. Δὲν ἀναβάλλεται ποτὲ οὔτε καὶ μετατοπίζεται. Ὅσοι τολμήσανε νὰ καταργήσουν τὸ πανηγύρι, τιμωρηθῆκανε σκληρὰ ἀπὸ τὸν ἅγιο [...]. Τὸν ἅγιον Χαράλαμπον τιμῶσι καὶ οἱ ποιμένες δι' ἀργίας («φυλάνε τὴ γιορτῆ») κατὰ τὸ δυνατὸν, σκεπτόμενοι τὰ ἀσθενικὰ ζῶα των καὶ τοὺς κινδύνους τῆς νέας ἐποχικῆς περιόδου ἀπὸ τὰ φίδια.¹⁴

Στην Ικαρία «ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος, τοῦ ὁποῦο ἐκκλησία ὑπάρχει εἰς τὸν Κάμπον Μεσσαριᾶς, τιμᾶται ὡς προστάτης τῶν ζώων (βοδιῶν) ἀπὸ ἀσθενείας (Ράχες)»,¹⁵ ἐνὸς στην Κοζάνη «ἡ Ἁγία Βαρβάρα καὶ ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος πιστεύεται ὅτι θεραπεύουν καὶ προστατεύουν τοὺς πάσχοντας ἐκ γρίπης, ἰλαρᾶς καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν εὐλογίαν».¹⁶ Συχνὰ (καὶ στην Πρέβεζα που μας ἀπασχολεῖ στην παρούσα μελέτη) ἀφιερῶνουν στην εἰκόνα του πουκάμισο που, ἐπειδὴ ἔχει κατασκευαστεῖ σε μια μέρα ἀπὸ γυναικεῖα συντροφιά, λέγεται μονομερίτικο.¹⁷

¹³ ΜΑΜΑΛΟΥΓΚΟΣ 2017, 5-17. Δὲν ὑπάρχει μονογραφία που νὰ καλύπτει σε ευρὺ πλαίσιο τον βίο καὶ την παρουσία του ἀγίου στη χριστιανικὴ κοινότητα πέρα ἀπὸ ὀλιγοσέλιδες ἐκκλησιαστικὲς ἐκδόσεις προορισμένες γιὰ λατρευτικὴ χρῆση.

¹⁴ ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1969, 67-68.

¹⁵ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ 1964, 238.

¹⁶ ΔΕΥΤΕΡΑΙΟΣ 1969, 386.

¹⁷ ΜΑΜΑΛΟΥΓΚΟΣ 2017, 9-10.

Τα λείψανα του αγίου¹⁸ έχουν θεραπευτική δύναμη: «ἐξαιρέτως δὲ φυλάττει ἀμολύντους και ανεπηράστους ἀπὸ τὴν λοιμικὴν νόσον, ἤγουν ἀπὸ τὴν πανοῦκλαν, ἐκείνους ὅπου μὲ πόθον και πίστιν ἀδίστακτον φέρουν ταύτην τὴν Ἁγίαν Κάραν».¹⁹ Εἶναι ο κατεξοχὴν προστάτης ἀπὸ τον συγκεκριμένο λοιμό: «Πανώλους ἐλατήρα, ρῦσαι ἐκ βλάβης, λοιμοῦ τοῦ πανωλέθρου, Χαράλαμπες γενναῖε, λοιμοῦ σὲ ἀναδείξας, ρύστην ὀξύτατον, λύτρωσαι οὖν πάσης, ἀνάγκης τοῦ πανώλους».²⁰ Ο ἴδιος ο Ἅγιος ἀναφέρεται ὅτι αιτήθηκε ἀπὸ τον Θεό: «Εἰς ὅποιον τόπον εὔρεθῆ κομμάτι ἀπὸ τὸ λείψανόν μου και εἰς ὅποιαν χώραν μὲ θέλουν ἐορτάζει, νὰ μὴ γίνῃ ποσῶς πεῖνα οὔτε πανούκλα νὰ θανατώνη τοὺς ἀνθρώπους ἄωρα».²¹ Αντίστοιχη παράδοση, ιδιαίτερα σημαντική καθὼς ἐντάσσεται στο ἴδιο θεσσαλο-ηπειρώτικο χώρο, ἀναφέρεται και για τον Ἅγιο Βησσαρίωνα:

ἐτζι ἔδωκεν ἐξάιρετον χάρισμα και εἰς τὸν Ἅγιον τοῦτον και πατέρα ἡμῶν Βησσαρίωνα, τὸ νὰ διώκῃ τὴν θανατηφόρον και πανωλέθριον ἀσθένειαν τῆς κοινῶς λεγομένης πανούκλας, και διὰ μέσου τῆς σεβασμίας αὐτοῦ ἱατρὸς ταχύτατος, και μέγας ἀντιλήπτωρ και βοηθὸς· και τοῦτο τὸ βλέ-

¹⁸ Κάτι που ἐξηγεῖ τὴ διασπορά τους καθὼς σε διαδικτυακό Συναξαριστὴ (Ἅγιος Χαράλαμπος ο Ἱερομάρτυρας. Διαθέσιμο στον δικτυακὸ τόπο: <http://www.saint.gr/1212/saint.aspx> [1.12.2017]) ἀναφέρεται: «Το μεγαλύτερο μέρος τῆς Κάρας του Ἁγίου βρίσκεται στη Μονὴ Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων. Τμήματα τῆς Κάρας του Ἁγίου βρίσκονται στον ομώνυμο Ἱερό Ναὸ Θεοσπιῶν Βοιωτίας, στη Μονὴ Κλειστών Ἀττικῆς και στον Ἱερό Ναὸ Φανερωμένης Ν. Ηρακλείτσας Καβάλας. Ἡ σιαγόνα του Ἁγίου βρίσκεται στη Μονὴ Κουτλουμουσίου Ἁγίου Ὁρους. Ἡ ἀριστερὰ ἀδιάφορη και μια πλευρὰ «μετὰ δέρματος» του Ἁγίου βρίσκονται στη Μονὴ Γρηγορίου Ἁγίου Ὁρους. Δέρμα και ἀπότμημα του Ἱεροῦ Λειψάνου του Ἁγίου βρίσκονται στο Παρεκκλησίο τῆς Οσίας Ξένης τῆς Ρωσίδος Μάνδρας Ἀττικῆς. Ἡ δεξιὰ παλάμη του Ἁγίου βρίσκεται ἀδιάφορη «εἰς σχῆμα εὐλογίας» στη Μονὴ Μεγ. Σπηλαίου Καλαβρύτων. Ἐνας δάκτυλος του Ἁγίου βρίσκεται στη Μονὴ Τσιολάνου Μπουζέου Ρουμανίας. Μέρους ποδὸς του Ἁγίου βρίσκεται στη Μονὴ Παναγίας Πορταΐτισσας Κορνοφωλιάς Ἐβρου. Μεγάλο τμήμα του χειρὸς του Ἁγίου βρίσκεται στη Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου Φενεοῦ Κορινθίας. Ἐξί τμήματα του Ἱεροῦ Λειψάνου του Ἁγίου βρίσκονται στην Ἱερά Μονὴ Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους. Ἐνας δάκτυλος και 9 τμήματα του Ἱεροῦ Λειψάνου του Ἁγίου βρίσκονται στη Μονὴ Παντοκράτορος Ἁγίου Ὁρους. Αποτμήματα του Ἱεροῦ Λειψάνου του Ἁγίου βρίσκονται στις Μονές Δαδίου Φθιώτιδος, Λειμώνος Λέσβου, Παναγίας Γουμενίσσης Κιλκίς, Ἀρχαγγέλου Ἀριδαίας, Οσίου Διονυσίου Λιτοχώρου, Ζάβορδας Γρεβενῶν, Ἁγίων Αναργύρων Καστοριάς, Ροβελίστας Ἄρτης, Σταγιάδων Καλαμπάκας, Παν. Σπηλιάς Καρδίτσης, Ἀμπελακιώτισσας και Βαρνάκοβας Ναυπακτίας, Σαγματὰ Βοιωτίας, Πεντέλης Ἀττικῆς, Βουλκάνου Μεσσηνίας, Γηροκομείου Πατρῶν, Οσίου Θεοδοσίου Ἀργους, Ἁγίου Νικολάου Καλτεζῶν Ἀρκადίας και Σεπετοῦ Ἡλείας και στη Λαύρα Ἁγίου Ἀλεξάνδρου Νέβσκι Ἁγίας Πετρούπολεως». Ὅπως γίνεται ἀντιληπτό ἡ διασπαράση των ἀνωτέρω ξεπερνὰ κατὰ πολὺ τις δυνατότητες (ἀλλὰ και τους σκοπούς) τῆς παρούσας προσπάθειας.

¹⁹ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΟΣ 1799, 31.

²⁰ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ 1819, 133-134.

²¹ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΟΣ 1799, 30.

πομεν να γίνεται με την δοκιμήν, καθ' ἐκάστην ἡμέραν, εἰς πολλοὺς καὶ διαφοροὺς τόπους. Διότι εἰς ὅποιον τόπον ἤθελεν ἀκολουθήσῃ ἡ βρωμερὰ αὕτη καὶ θανατηφόρος πληγὴ, καὶ ἤθελεν προκαλεσθῆ μετ' εὐλαβείας ἢ θαυματουργὸς αὕτη καὶ πάντιμος κἀρα τοῦ ἁγίου τούτου Βησσαρίωνος, εὐθὺς ὅπου ἐκτελέσουν ἁγιασμὸν με αὐτήν, καὶ νὰ παρακαλέσουν τὸν Θεὸν διὰ τοῦ Ἁγίου με πίστιν θερμὴν, καὶ με ἀναστεναγμοὺς καὶ δάκρυα, ὧς τῆς θαυμαστῆς καὶ μεγίστης τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος χάριτος, εὐθὺς λέγω καὶ ἐν τῷ ἅμα παύει ἡ φθορὰ τῆς ἀσθενείας αὐτῆς. Καὶ ὄχι μόνον εἰς τοὺς τόπους τῆς Θετταλίας, καὶ τῆς Ἑλλάδος, καὶ τῆς Ἡπείρου, θαυματουργεῖ ἡ ἁγία αὐτοῦ κἀρα, καὶ ἡ ἁγία του σιαγῶν, καὶ προσκαλεῖται διὰ τὴν τοιαύτην τῆς πανούκλας ἀσθένειαν, καὶ διὰ ἄλλας ἀκόμι πληγὰς καὶ νόσους.²²

Στην περίπτωση του Αγίου Βησσαρίωνα είναι γνωστές οι αποδημίες μοναχών της μονῆς του Δουσίκου με τα λείψανα του σε περιοχές του οθωμανοκρατούμενου ελληνικού χώρου, γνωστές και ως *ζητείες* με αφορμὴ επιδημίες που μάστιζαν αυτές.²³ Η επίσκεψη στη Λευκάδα το 1765 για την απαλλαγή της από την πανώλη είναι τεκμηριωμένη, ενώ παρόμοιες αποδημίες θα πραγματοποιηθούν τα επόμενα χρόνια με λείψανα των αγίων Γεωργίου, Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ευθυμίου, Νικηφόρου, Χριστοφόρου και Χαραλάμπους.²⁴ Η γεωγραφία των αποδημιῶν περιλαμβάνει τον 19^ο αἰώνα τα Γρεβενά, Κορυτσά, Ἄρτα, Ιωάννινα που συμπίπτει με το κύμα πανώλης στην Ἡπειρο, Θεσσαλία και Αλβανία το διάστημα 1812-1823.²⁵

Η λατρεία του Αγίου Χαραλάμπους από τον 17^ο αἰώνα και εξής θα γνωρίσει ιδιαίτερη ἀνθήση που αντικατοπτρίζεται και στην εικονογράφηση του.²⁶ Στις βενετοκρατούμενες νησιωτικές περιοχές και στα λιμάνια η λατρεία του και η παρουσία του στον καθημερινό βίο μπορεί να παραλληλιστεί με αυτήν του κατεξοχὴν ἁγίου προστάτη των λοιμῶν Αγίου Σπυρίδωνα (ὅπου ἔσωσε την Κέρκυρα το 1629, 1673, 1855) και του Αγίου Ρόκου για τον πληθυσμὸ που ἀκολουθοῦσε τη Ρωμαιοκαθολικὴ ομολογία.²⁷ Ο Ἅγιος Χαράλαμπος εἶναι πολιοῦχος των πόλεων Πρεβέζης, Πύργου Ηλείας, Κέας και Φιλιατρῶν. Της τελευταίας, μάλιστα, θεωρεῖται σωτήρας ἐπὶ γερμανικῆς Κατοχῆς: ὁ Ἅγιος ἐμφανιζόμενος σε ἐνύπνιο του διοικητῆ ἀπέτρεψε προειλημμένη ἀπόφαση

²² ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ 1846, 46.

²³ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ 1997, 194.

²⁴ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ 1997, 199-200.

²⁵ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ 1997, 200-208.

²⁶ ΒΑΣΙΛΑΚΗ 1988. Ευχαριστώ τον κ. Σπύρο Σκλαβενίτη, προϊστάμενο Γενικών Αρχείων του Κράτους – Αρχεῖα Νομοῦ Πρέβεζας, για την ἐπισήμανση της πληροφορίας.

²⁷ ΒΑΣΙΛΑΚΗ 1988.

εξανδραποδισμού του πληθυσμού και καταστροφής του χωριού ως αντίποινα της δράσης ανταρτών.²⁸

Οι λοιμοί στην ελληνική λαογραφία

Η προσωποποίηση λοιμικών ασθενειών είναι κάτι συνηθισμένο διαχρονικά στον ανθρώπινο πολιτισμό.²⁹ Στην ελληνική παράδοση αλληλοβοηθούμενες και συμπορευόμενες αδερφές που σαρώνουν πόλεις και χωριά αποτελεί η τριάδα της ευλογιάς, χολέρας και πανώλης:

Ἡ μία τοῦτων ἔχει μέγα κατάστιχον, ἡ ἄλλη ὀξύτομον ψαλλίδα καὶ ἡ τρίτη σάρωθρον. Εἰσέρχονται δὲ καὶ αἱ τρεῖς εἰς τὰς οἰκίας, καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐγγράφει εἰς τὸ κατάστιχον τὸ ὄνομα τοῦ θύματος, ἡ δευτέρα τοῦ κόπτεϊ διὰ τῆς ψαλλίδος τὴν ζωὴν καὶ ἡ τρίτη τὸν σαρώνει.³⁰

Η λαογραφία είναι πλούσια. Στην Αθήνα διασώζεται παράδοση σχετική με την κατασκευή κολωνακίων (οδό Πειραιώς, νότια της Ακρόπολης, Λυκαβηττός) προς αποτροπή του κακού ανήμερα της εορτής του Αγίου Χαραλάμπους στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.³¹ Σημαντικό είναι ότι οι παραδόσεις γύρω από την πανώλη μεπρδεύονται με τη χολέρα και το αντίθετο.³²

Για τα μέσα του 19^{ου} αιώνα που μας ενδιαφέρει υπάρχουν δύο χαρακτηριστικές αφηγήσεις. Στο Μεσολόγγι διασώζεται σχετική παράδοση για το 1854:

Τον καιρό που η χολέρα έκανε μεγάλη καταστροφή στο Μεσολόγγι μια νύχτα, κατά τα μεσάνυχτα, ένας στρατιώτης που ήταν σκοπός έζω από τον στρατόνα και τις φυλακές κοντά στην πλατεία του Ηρώου, εφώναζε: Στα όπλα! Τρέχουν έξω οι στρατιώτες και βλέπουν το σκοπό κατατρομαγμένο· μόλις κατόρθωσε να τους ειπεί: «Δε βλέπετε;». Και είδαν εκείνοι δύο γυναίκες, τη μία ασπροφόρα και την άλλη γριά μαυροφορεμένη.

²⁸ ΜΑΜΑΛΟΥΓΚΟΣ 2017, 12-17.

²⁹ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ 2007.

³⁰ ΠΟΛΙΤΗΣ 1883, 21.

³¹ ΠΟΛΙΤΗΣ 1883, 11.

³² ΠΟΛΙΤΗΣ 1883, 20. Στην Ακολουθία της Θείας Μετάληψης της Ορθόδοξης Εκκλησίας είναι εμφανές ότι εννοούνται από κοινού: «Ἐτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ διαφυλαχθῆναι τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν ταύτην, τὴν νῆσον ταύτην, καὶ πᾶσαν πόλιν καὶ χώραν ἀπὸ λοιμοῦ, λιμοῦ, σεισμοῦ, καταποντισμοῦ, πυρός, μαχαίρας, ἐπιδρομῆς ἄλλοφύλων, ἐμφυλίου πολέμου καὶ αἰφνιδίου θανάτου· ὑπὲρ τοῦ ἕλων, εὐμενῆ καὶ εὐδιάλλακτον γενέσθαι τὸν ἀγαθῶν καὶ φιλάνηθρωπον Θεὸν ἡμῶν, τοῦ ἀποστρέψαι καὶ διασκεδάσει πᾶσαν ὀργὴν καὶ νόσον τὴν καθ' ἡμῶν κινουμένην καὶ ρύσασθαι ἡμᾶς ἐκ τῆς ἐπικειμένης δικαίας αὐτοῦ ἀπειλῆς καὶ ἐλεῆσαι ἡμᾶς».

Και κунηγούσε η ασπροφόρα τη γριά, και περνούσαν τρεχάτες μπρος στους στρατιώτες, ώσπου κατόρθωσε εκείνη να χτυπήσει τη γριά. Η γριά έπεσε σαν ξερή, και η ασπροφόρα αφανίστη. Έτρεξαν εις το μέρος που 'πεσε η γριά και δεν είδαν τίποτα. Την άλλη μέρα που διαδόθη το πράμα, εθυμήθηκαν οι γέροντες πως εις τη θέση που 'πεσε η γριά ήτανε ένα εκκλησιάκι της Αγιά Παρασκευής, που γκρεμίστηκε στην πολιορκία. Και κατάλαβαν πως η ασπροφόρα ήταν η Αγιά Παρασκευή, και η γριά ήταν η χολέρα: κι έριξαν λιθάρια σωρό εις εκείνο το μέρος. Από τότε εξαλείφτηκε η χολέρα από την πόλη.³³

Στη Λαμία την ίδια περίοδο πάλι:

Στα 1854 ένας στρατιώτης, Δήμο τον έλεγαν, επήγαινε από τη Φούρκα στη Λαμία. Απάνω στο μεσημέρι απανταίνει στο δρόμο μια γριά άσκημη, με άσπρα μαλλιά, που έπεφταν στο στήθος της, και με μακριά και ξερά βυζιά. Του είπε πως είναι η Χολέρα, και τον παρακάλεσε να την πάρει στον ώμο του και να μη φοβηθεί αν ιδεί ανθρώπους να πέφτουν από τ' άλογα: αυτός μόνο ένα σφάχτη στην καρδιά θ' ακούσει, αλλά για μια στιγμή. Επήγε εκείνος στη Λαμία και εκεί την άφησε: και εγύρισε στο χωριό του κι εκεί διηγήθη τι του συνέβη, αλλά δεν τον είστευαν. Όταν εγύρισε πίσω στη Λαμία είδε ανθρώπους να πέφτουν: τραβάει παραπάνω, τον πιάνει ένας σφάχτης, αλλά του πέρασε.³⁴

Η θεοκατάρατη ζένη

Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και η κατοχή της Αθήνας

Ο Κριμαϊκός πόλεμος (1853-1856), ως επεισόδιο του Ανατολικού Ζητήματος, επηρέασε καίρια τον Ελληνισμό στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.³⁵ Το Ελληνικό Βασίλειο αναμείχθηκε στις πολεμικές επιχειρήσεις, με δυσμενή εν τέλει αποτελέσματα για τα συμφέροντα του, στην υπό κατάρρευση Οθωμανική τοκρατορία που κέρδισε άλλα εβδομήντα χρόνια ζωής. Αφορμή στάθηκε η σύγκρουση Ρωσίας και Γαλλίας –στην ουσία χριστιανών της Ορθόδοξης ή της Ρωμαιοκαθολικής ομολογίας– για τη διευθέτηση των προσκυνημάτων στους Αγίους Τόπους, τμήμα τότε της Αυτοκρατορίας. Οι μεγαλοϊδεατικές ελπίδες

³³ ΠΟΛΙΤΗΣ 2013, 276.

³⁴ ΠΟΛΙΤΗΣ 2013, 275.

³⁵ Η βιβλιογραφία είναι ευρεία. Για τη μελέτη των πολιτικοστρατιωτικών γεγονότων βασίστηκε στα: ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1997· ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ 2011· ΔΟΝΤΑ 1973.

των Ελλήνων, στρεφόμενες προς την ομόδοξη υπερδύναμη, αναπτερώθηκαν στο άκουσμα της συγκέντρωσης στρατού στη Μαύρη Θάλασσα και με την κατάληψη των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, όταν τα ρώσικα αιτήματα για προστασία της Ορθοδόξου εκκλησίας δεν έγιναν αποδεκτά από την Πύλη. Κατά μήκος της οροθετικής γραμμής του 1833 (Αμβρακικός – Παγασητικός) η κατάσταση επιδειωνόταν με τη δράση άτακτων και τη βαριά φορολογία, ενώ στην Ήπειρο και στην Κρήτη συγκεντρωνόταν πολεμικό υλικό. Απέναντι στη Ρωσία συνασπίστηκε η Αγγλία με τη Γαλλία, αλλά μόνο όταν η Πύλη αξίωσε την απομάκρυνση από τις Ηγεμονίες ξέσπασε ο πόλεμος (Φθινόπωρο του 1853) με τον αγγλογαλλικό στόλο να προστατεύει τα στενά του Εύξεινου Πόντου.

Με την αυγή του νέου χρόνου ελληνικοί πληθυσμοί ξεσηκώνονται στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία δεχόμενοι την ενεργή συμπαράσταση χιλιάδων εθελοντών και οπλιτών του ανεξάρτητου Βασιλείου. Στην Ήπειρο είχαν εκδηλωθεί κινήματα σε όλο το μήκος της. Ο Όθωνας, συνεπαρμένος και αυτός από τον οίστρο, δέχεται τις πρώτες παρεμβάσεις των πρεσβευτών Ουαίς και Ρουάν να συγκρατήσει το λαϊκό αίσθημα, ενώ πολλοί ήταν και οι Έλληνες, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, που έβλεπαν δυσμενείς εξελίξεις και συνιστούσαν ψυχραιμία. Φαίνεται όμως πως ο παλμός δεν μπορούσε να καταπνίγει εκείνη τη στιγμή, οπότε φτάνει η στιγμή της ξένης παρέμβασης: ο γαλλικός στόλος παρεμποδίζει αρχικά τον ανεφοδιασμό των επαναστατών και από κοινού με τον αγγλικό καταλαμβάνει την άνοιξη του 1854 τον Πειραιά. Ο Όθωνας υποκύπτει μπροστά στα τετελεσμένα γεγονότα και δηλώνει ουδετερότητα την ίδια στιγμή που επιβάλλεται νέα κυβέρνηση, αποκαλούμενη «Υπουργείον Κατοχής» υπό τον Αλ. Μαυροκορδάτο που καλεί τους επαναστατημένους σε άμεση απόσυρση. Οι διπλωματικές σχέσεις με την Πύλη αποκαθίστανται τη στιγμή που υπογράφεται η πρώτη ελληνοτουρκική εμπορική συνθήκη τον επόμενο χρόνο και η από κοινού καταπολέμηση της ληστείας. Η αποχώρηση του κατοχικού στρατού έγινε στις αρχές του 1857 με πρωθυπουργό τον Δημήτριο Βούλγαρη. Στην πορεία του πολέμου το διεθνές πεδίο αντιπαράθεσης θα μεταφερθεί στην Κριμαία και θα ολοκληρωθεί με τη συνθήκη των Παρισίων του 1856.

Η διάδοση του λοιμού στον Πειραιά

Ενώ οι εθελοντές επιστρέφουν στον εντός των αναγνωρισμένων συνόρων ελληνικό χώρο, η πολιτική κατάσταση οξύνεται. Οι προστριβές του Όθωνα με τον υπουργό Στρατιωτικών Δημήτρη Καλλέργη κινούνται παράλληλα με τα σχέδια αντικατάστασης του Βαυαρού βασιλιά. Οι καθημερινές επίδειξης πυγμής και υποτίμησης, σε συμβολικό και πρακτικό επίπεδο, των Αγγλογάλλων αυξάνουν τη δημοτικότητα του Όθωνα.

Ένα γεγονός σηματοδοτεί το αποκορύφωμα της δυσарέσκειας του τοπικού πληθυσμού: κρούσματα χολέρας εμφανίζονται στον Πειραιά. Μέσα στο οργανωτικό χάος και την απουσία συνταγματικής διοίκησης η επιδημία διαδίδεται στην Αθήνα. Το 1/10 του τότε πληθυσμού της (3.000/30.000) χάνει τη ζωή του ιδιαίτερα στις περιοχές που είχαν στοιβαχτεί ατάκτως πρόσφυγες από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Αυτήν την περίοδο επικρατούσε σύγχυση γύρω από την ασθένεια ακόμα και σε διεθνές επίπεδο (οι ανακαλύψεις του Τζων Σνόου για το μολυσμένο νερό έγιναν το 1854) και έπρεπε να πλησιάσει το γύρισμα του αιώνα για να βελτιωθούν τα υγειονομικά μέτρα πρόληψης και αντιμετώπισης μετά την ανακάλυψη του Ρόμπερτ Κωχ για το δονάκιο της χολέρας.³⁶ Τα μέτρα της κρατικής μέριμνας της εποχής αρκούνται σε αραιώση του πληθυσμού με παράλληλα αποφυγή του συνωστισμού, διατήρηση της καθαριότητας σε ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους, συντηρητική διατροφή του πληθυσμού και έλεγχο της πώλησης τροφίμων.³⁷ Η περίοδος που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία εντάσσεται στο τρίτο κύμα χολέρας (1852-1860) που έπληξε τον ανθρώπινο πληθυσμό.³⁸

Ο πολιτικός και συγγραφέας Νικόλαος Δραγούμης βίωσε τα γεγονότα και παραθέτει:

Αλλά, διαρκούντος ἔτι τοῦ ὑπουργείου, συνέπεσε καὶ ἔκτακτόν τι συμβάν, ἡ νόσος χολέρα, διασπαράζασα καὶ τὴν διοικητικὴν ἐνέργειαν καὶ τῶν πολιτῶν τὰ ἔργα.

Ἐνέσκηψε δὲ κατ' ἀρχὰς εἰς Πειραιᾶ, ἀπαραλάκτως ὅπως καὶ ὁ ἐπὶ Περικλέους λοιμὸς, ἀμαμένη πρώτων τῶν ξένων στρατιωτῶν καὶ τινῶν ἄλλων, ὕστερον δὲ ἀναβᾶσα καὶ εἰς τὸ ἄστυ. [...] Ποὺ καὶ ποῦ ἀπῆντας ἄνθρωπον βραδυπατοῦντα μόνον, τὸ πρόσωπον ἔχοντα ἄπορον καὶ πελιδνὸν καὶ τὸ βλέμμα στρέφοντα βαρυαλγὲς πρὸς σέ, ὡς εἰ ἐζήτει παρηγορίαν καὶ βοήθειαν· ποὺ καὶ ποῦ, διαβαίνων πρὸ θύρας ἀνοικτῆς, ἤκουε οἰμωγὴν ἡμυθῆτος, ἣτις οὐδὲ τὸ κατώφλιον θὰ ὑπερέβαινεν ἄλλοτε, διὰ τὴν ἀσθένειαν αὐτῆς, ἣ ἔβλεπε ψυχόρραγοῦντας ἄλλους ἐπ' ἄλλων καὶ παραδίδοντας ἐν σπαραγμοῖς τὸ πνεῦμα. [...] Πάντα ἦσαν φρικαλέα· καὶ ἡ σιωπὴ καὶ τῶν ποδῶν σου ὁ κρότος ἀνῶρθον τὰς τρίχας σου· ὡς καὶ τοῦ οὐρανοῦ τὸ φῶς περιεχεῖτο ὄχρὸν καὶ ἀλαμπὲς εἰς τὴν γῆν. Τὴν πρωΐαν μόνον, ἐνίστε δὲ καὶ τὴν ἑσπέραν, προσέβαλλεν εἰς τὰς ἀκοὰς, ὡς γόος βαθύς, Ὁ πένθιμος τρυγμὸς τῶν φορείων, ἃ τινα, βαρέως καὶ βραδέως ἐλαυνόμενα, μετεκόμιζον σωροὺς ἀσαβανῶτων, πολλάκις δὲ καὶ ὀλογύμων νεκρῶν πρὸς λάκκους, εἰς οὓς ῥίπτοντες τὰ

³⁶ ΤΑΤΣΗ 2008, 27.

³⁷ ΤΑΤΣΗ 2008, 24.

³⁸ ΤΑΤΣΗ 2008, 15.

σώματα οί νεκροθάπται, ώς λίθους άργους, κατεκάλυπτον δι' άσβέστου ώς δια σινδόνης νεκρικής. Ένίοτε δ' έβλεπες και ρακενδύτην γέροντα ιερέα, ός τις, κρατών σταυρόν και μόλις κινών τὰ χείλη, έπορεύετο μακράν τοῦ φορείου. Νόμους, άστυνομίαν, νοσοκομεία, ιατρούς, πάντα και πάντας είχον παραλύσει ό φόβος και ό θάνατος, ύπουργοί δέ και νομάρχης και πολλοί τών δημοσίων λειτουργών, καταλίπόντες άτογνωμόνως τας θέσεις, κατέφυγον εις όρη και νήσους, άμειφθέντες μάλιστα έπι τή παραβάσει τοῦ καθήκοντος δια παρασήμων ύπό προσωποληπτούσης έξουσίας· ουδ' ό θάνατος άφοπλίξει τὰ πάθη! Οί ιεροί ποιμένες κατελείφθησαν άνευ ποιμνίων και τὰ πνευματικά ποιμνια άνευ ποιμένων. Είς τήν μεγάλην άγοράν, εις τήν πλατεϊαν τοῦ Αγίου Παντελεήμονος, εις τήν Έρμαιόλειον συμβολήν, όπου πρό μικροῦ έθαλλεν ή ζωή, ουδέ πνοή ήκούετο.³⁹

Ο πεζογράφος Εμμανουήλ Λυκούδης άφησε την πιο χαρακτηριστική περιγραφή της κατάστασης με το διήγημα του «Η Ξένη του 1854»:

Ήταν γραφτό να στήση στον άμοιρο, στον πολυβασανισμένο τουτο τόπο το μαῦρο τσαντηρί της, στριγκλιάρα γύφτισσα, ή πρασινοκίτρινη άμαζόνα τοῦ θανάτου, ή Έπιδημία. [...] Είς τας 21 Οκτωβρίου έξέσπασε άχόρταγη. Παράλυσε τότε τις ψυχές ό κρύος φόβος και όσοι ήμποροῦσαν έζήτησαν σωτηρία στη φυγή. Δέν ήταν φυγή πολέμου αυτή· δέν θα πατοῦσε τας Αθήνας ό έχθρός, ουτε άκούονταν από μακρυνά κούφια, βουβή, τοῦ κανονιοῦ ή βροντή. Αλλά τον έννοιωθε χωρίς να τον βλέπη τον έχθρό ό άμοιρος ό κόσμος, παντοδύναμο σαν το Θάνατο. Και έφευγεν. Η Έρα όδός, ή όδός τών Πατησίων, της Κηφισιάς, τοῦ Μαραθῶνος, κάθε δρόμος που έφερνε σ' ένα χωριό της Αττικής ήτο γεμάτος από κάρρα, άμάξια, φορηγά ζῶα, πεζούς, παντοῦ μία άτέλειωτη άλυσίδα που έσέρνονταν και σήκωνε παχῦ, ούρανόψηλο τον κουρνιαχτό. Κλάμα και θρήνος παντοῦ· τὰ πράγματα ρίμμένα άνω κάτω με τήν τρελλή βία τοῦ φόβου, σαν σε πυρκαϊά, μέσα στ' άμάξια. Ό,τι πρόφθασε ό καθένας. Ώ, τὰ έλεεινά καραβάνια της συμφορᾶς!⁴⁰

Ο Λυκούδης περιγράφει συγκλονιστικά στην πορεία την παράλυση του κρατικού μηχανισμού, το ξεδίπλωμα της μαύρης αγοράς και τις τοπικές μικροπολιτικές συγκρούσεις που δυσχεράνουν τη βελτίωση των συνθηκών. Τελευταίο καταφύγιο απομένει η Εκκλησία και το κοινοτικό συναίσθημα του συνανήκειν:

³⁹ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ 1879, 243-246.

⁴⁰ ΛΥΚΟΥΔΗΣ χ.χ., 43-46.

Εξεχείλιζε ἡ συμφορὰ καὶ καμμία ἀνθρωπίνη βοήθεια δὲν μπορούσε πλεῖα νὰ στηρίξει τὶς ἀπελπισμένες ψυχές. Τότε ἐσήκωνε ὁ κόσμος τὰ μάτια ψηλὰ σ' ἐκείνη τὴν Ἀόρατη Δύναμι, ὅπου αὐτὲς ταῖς ὄρες καὶ ἡ πλεον ἄπιστη ψυχὴ ἀναγνωρίζει τὸ Κράτος Της καὶ σκύβει τὸ κεφάλι μὲ ταπεινώσι. «Ἄρωμεν χεῖρας ἰκέτιδας πρὸς τὸν Ὑψιστον», ἔλεγε πέφτοντας στὰ γόνατα μαζί μὲ τὸ λαὸ ὁ Μητροπολίτης Νεόφυτος, «ἵνα ἐπιβλέψας ἐξ οὐρανοῦ ἐπισκεφθῇ τὸ δύσμοιρον πλάσμα του καὶ οἰκτίρας ἐπισκιάσῃ». Καὶ ἔτρεχαν μέσα στοὺς δρόμους μπουλούκια μικρά, λιτανεῖες μὲ ἕνα ἱερέα ἐμπρός, κρατῶντας τὸ θυμιατὸ καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Μεγαλόχαρης. Ἔκλαιαν ὄλοι, μικροὶ μεγάλοι, γυναῖκες κι ἄνδρες· καὶ τὸ «Κύριε ἐλέησον», αὐτὴ ἡ ἀπελπισμένη κραυγὴ πρὸς τὸν Κύριον τῆς Ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, ἐξεκίναε ἀπὸ τὰ βάθη τῶν ψυχῶν καὶ ἔβγαине μὲ φωνὴ σβυσμένη ἀπὸ τὰ πικραμμένα στόματα, ὅπου τᾶπνιγε ὁ σπαραγμὸς. Πολλοὶ δυστυχισμένοι, ποῦ ἀκολουθοῦσαν, εἶχαν ἀφήσει τοὺς δικούς τους στὸ ψυχομάχημα καὶ ἀπελπισμένοι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ζητοῦσαν γι' αὐτοὺς ὑστερνὸ γιατρικὸ ἀπὸ τὴν προσευχὴ. Ἄλλοι ὅπου τὰ καταραμένα ἀμάξια τοὺς εἶχαν πάρει χωρὶς ἱερέα, χωρὶς εὐχή, τὰ ἀγαπημένα λείψανα ἐκείνων ποῦ τοὺς ἐρήμωσαν, ἀκολουθοῦσαν καὶ αὐτοί, ἔτσι γιὰ παρηγοριά, πιστεύοντας ὅτι κηδεύουν τοὺς πεθαμένους των καὶ ἀποκοιμίζοντας τὴ φλόγα τῆς καρδιάς μὲ ταῖς δεήσεις ποῦ νόμιζαν ὅτι γίνονται γιὰ τοὺς ἀδιάβαστους νεκροὺς των. Ἔχει ἕνα θέλημα πικρὸ τοῦ νεκρολίβανου ἢ μυρωδιὰ στὶς πονεμένες καρδιές, ὅπου μόνο ἐκείνοι ποῦ τοὺς ἐφαρμάκωσε ὁ Χάρος τὸ γνωρίζουν. Μία δυστυχισμένη τρελλή, μὲ ζέπλεκα μαλλιά καὶ καρφωμένα μάτια, ὅπου ἐκαθρέφτιζαν τὴ θολάδα τοῦ μυαλοῦ της, ἀκολουθοῦσε κατὰ πόδι τὸν παππᾶ μὲ τὴν εἰκόνα, κρατῶντας καὶ αὐτὴ εἰς τὴν ἀγκαλιά της μὲ προφύλαξι, μὲ λαχτᾶρα μητρικὴ, μία ἄδεια κούνια. Τῆς εἶχε πάρει ἡ χολέρα τὸν ἄνδρα της, τὸν ἀδερφό, τὰ δύο μεγαλύτερα παιδιά της· τὴν περασμένη τῆς πῆρε καὶ τὸ μικρὸ της, τὸν τελευταῖο της ἀνθό. Ἔτσι ἀπόμεινε ξεραμμένο δεντρί, ὀλομόνη στὸν κόσμο. Καὶ ὁ ἀνεμοστρόβιλος τῆς συμφορᾶς, ποῦ ἐξερίζωσε τὴν καρδιά της, ἔσβυσε γιὰ πάντα καὶ τοῦ μυαλοῦ της τὴν λαμπάδα. Εὐτυχισμένη! Ἄλλη καλλίτερη παρηγοριά δὲν μπορούσε νὰ τῆς δώσῃ ὁ Θεός. Τίποτε δὲν ἐθυμότανε. [...]

Θλιβερὸ συναπάντημα, ἡ μιὰ λιτανεῖα ἔσμιγε μὲ τὴν ἄλλη, περισσότερο στὶς φτωχὲς συνοικίες τῆς παλαιᾶς πόλεως, στὸν Ἅγιο Φίλιππο, στὴ Βλασσαροῦ, στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους, στοὺς Ἀερίδες, στὶς συνοικίες τῆς Πλάκας. Καὶ ὁ θρῆνος ἐμεγάλωνε, ἐφοῦσκωνε τὸ κλάμμα καὶ τὸ «Κύριε, ἐλέησον», τὴν ἀπελπισμένη ἐπίκλησι, ἀντιλαλοῦσαν τῆς Ἀκροπόλεως τὰ ριζώματα. [...]

Ἐλέγαν τότε στὸν κόσμο πῶς χρειάζεται θάρρος, πῶς ἡ Θεοκατάρτη φοβᾶται τὶς ἀνοιχτὲς καρδιές καὶ δὲν ζυγώνει. Ἔτσι ὁ ὄχλος, ἐπειδὴ

δὲν εὗρισκε στὴν ψυχὴ του αὐτὸ το θάρρος, τὸ ζητοῦσε στὸ γλέντι, στὸ μεθύσι. Καὶ τόση ἦταν τῶν ἡμερῶν ἐκείνων ἢ κραιπάλη, ὥστε ἐσώθηκαν τὰ κρασιὰ τοῦ περασμένου χρόνου καὶ οἱ πολλοὶ ἐμεθοῦσαν μὲ τὸν ἄβραστο ἀκόμα μοῦστο, αὐξάνοντας τὴν τροφὴ τῆς ἐπιδημίας. [...] Ἔτσι στοὺς δρόμους ἐγύριζαν καὶ ἔμπαιναν στὰ σπίτια τῶν φτωχῶν καὶ οἱ νυφάδες τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Ἑλέους οἱ ἀληθινὲς Ἀδελφές. Νὰ τίς ἐβλέπατε τίς ἡρωϊκὲς γυναῖκες, μεθυσμένες ἀπὸ τὴν ἀγία μέθη ποῦ δίνει ἢ ἀγάπη, ἢ θυσία, ἢ ἐλεημοσύνη, πῶς ἔτρεχαν καὶ ἔδιναν ἀλλοῦ ποῦ πρόφθαναν τὴ ζωὴ, ἀλλοῦ τὴν παρηγοριὰ καὶ τὴν ἐγκατέρησι. Πόσοι ἐκοιμήθηκαν τὸν τελευταῖο ὕπνο γλυκὰ, ἀνώδυνα, μὲ ἀκουμπισμένο τὸ κεφάλι στὰ χέρια τους, κυττάζοντας τίς ἅγιες μορφές τους ποῦ τοὺς ἔδειχναν τὸν οὐρανὸ, ἐνῶ στὰ στήθη τους ἄφοβα ἐδέχοντο τοὺς φονικοὺς ἐμέτους τῆς χολέρας, ἐνῶ μὲ ἅγιο παρηγηρητικὸ χαμόγελο ἐσκούπιζαν τὸν ἰδρώτα τοῦ θανάτου ἀπὸ τὰ παγωμένα μέτωπα, ἀπὸ τὰ δακρυσμένα μάτια ποῦ ἐστυλώνουνταν ἀζαφνα θολὰ, γυαλωμένα!⁴¹

Η διάδοση του λοιμού στον ελληνικό χώρο

Στο περιοδικό *Παρνασσός* παρουσιάζεται σύντομο ιστορικό του λοιμού στον ελληνικό χώρο:

Ἐν τῶν πλοίων ἐκ τῶν γαλλικῶν ἀπέβιβασε, ταῦτοχρόνως σχεδὸν τῆς ἐν Πειραιεῖ ἀποβιβάσεως, καὶ στρατὸν ἐν Σύρῳ, ὅπου μετὰ 4-5 ἡμέρας ἀνεφάνη καὶ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἡ Χολέρα, μεταδοθεῖσα ἀλληλοδιαδόχως καὶ μετὰ τὸ αὐτὸ σχεδὸν χρονικὸν διάστημα καὶ εἰς Τήνον καὶ εἰς Πάρον καὶ εἰς Νάξον καὶ εἰς Θήραν. Ἐν ταῖς νήσοις ὅμως ταύταις, πλὴν τῆς Πάρου ὅπου καὶ μακρότερον διήρκεσε καὶ πλείονας κατοίκους ἐθανάτωσε, δὲν εὗρε διατροφὴν, ὀλίγα θύματα καταλιποῦσα καὶ ἀποσβεσθεῖσα συντόμως. Μετὰ παρέλευσιν καιροῦ τινος ἡ Χολέρα ἐπινεμομένη τὴν Τουρκίαν ἄπασαν, ἐπομένως καὶ τὰς τότε ὑπ' αὐτὴν νῦν δ' ἐλευθέρως ἐλληνικὰς ἐπαρχίας, εἰσήλασε διὰ ξηρᾶς ἐκ τῶν δασῶν τῆς Μάνιας διὰ τινων ποιμένων, ὡς τότε διεδόθη, καὶ κατέλαβε τὸ Αἰτωλικὸν καὶ ἄλλα τινὰ μέρη τῆς Ἀκαρνανίας, διήλθε τοῦ Μεσολογγίου, καὶ διὰ θαλάσσης ἔφθασε πρὸ τῶν Πατρῶν, ὅπου ὅμως δὲν ἐγκατεστάθη.⁴²

⁴¹ ΛΥΚΟΥΔΗΣ χ.χ., 54-56, 64-66.

⁴² ΒΑΜΒΑΣ 1892, 72.

Διακόσια κρούσματα χολέρας εμφανίζονται στη Σύρο⁴³ και αρχές Σεπτεμβρίου στη Μύκονο, Πάρο, Τήνο.⁴⁴ Αργότερα και σε περιοχές εγγυτέρα της Κριμαίας όπως η Κωνσταντινούπολη, η Καβάλα, ο Βόλος και η Θεσσαλονίκη.⁴⁵ Η ύπαιθρος στα βόρεια του Ελληνικού Βασιλείου συνεχίζει να πλήττεται με χειρότερη την κατάσταση στη Λάρισα: «ἐντὸς ἑξ ἡμερῶν εἶχαν ἀποθάνει 1118 ἄνθρωποι»,⁴⁶ ενώ λίγο καιρό μετά το Μεσολόγγι μετρά 90 κρούσματα σε μια μέρα.⁴⁷ Στην πορεία η χολέρα περνά στα Ιόνια Νησιά που βρίσκονται επί βρετανική προστασία.⁴⁸

Η νόσος βέβαια μάστιζε τα νησιά του Ιονίου ήδη λίγα χρόνια πριν.⁴⁹ Το 1850 μεταφέρθηκε από τη Μάλτα στη Κεφαλλονιά, όπου διαδόθηκε σε όλο το νησί εξαιτίας της μη τήρησης περιοριστικών και προληπτικών μέτρων λόγω της τεταμένων σχέσεων του τοπικού πληθυσμού με τη Βρετανική Προστασία.⁵⁰ Το φθινόπωρο του 1856 εμφανίζεται στη Ζάκυνθο, αφού μεταφέρθηκε με πλοίο από το Μεσολόγγι, και τα μέτρα αντιμετώπισης αυτήν τη φορά αποδίδουν.⁵¹ Μάλιστα, το θρησκευτικό συναίσθημα βοηθά στην κρατική οργάνωση:

Θρησκευτική ὑπομονὴ ἀντίειχεν εἰς θλίψεις καὶ κακουχίας. Φόβος θεοῦ μόνον, καὶ ὅτι ἐπλησίασεν ὥρα τοῦ νὰ ἀπολαύσῃ μετὰ θάνατον ἕκαστος κατὰ τὸ ἴδιον ἔργον τῆς ζωῆς, κατεκράτει τὴν καρδίαν εἰς παρεκτροπὴν κακίας. Ἐξέλειψεν ἐκ τῶν Ζακυνθίων κατὰ τὰς θανατηφόρους ἐκεῖνας ἡμέρας πᾶσα ὀργή, καὶ μνησικακία, καὶ ἀνόμημα καὶ ἀδίκημα. Οὐδεμία ταραχὴ ἢ κλοπὴ ἢ κακουργία, ἢ βλάβη πρὸς τὸν ἄλλον ἐπράχθη. [...] Ἐψάλη δοξολογία πρὸς τὸν Θεὸν ἐνώπιον τῆς λάρνακος τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, καὶ ἐλιτανεύθη ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους.⁵²

Περισσότερες πληροφορίες υπάρχουν για την εμφάνιση του λοιμού στην Κέρκυρα.⁵³ Σε επίσημες ανακοινώσεις γίνεται λόγος για μέτρα που πρέπει να

⁴³ Για τη Σύρο υπάρχουν πολλά στοιχεία, βλ. ΛΟΥΚΟΣ 1992.

⁴⁴ Εφ. *Ο Πρωινός Κήρυξ*, φ. 234, 10.08.1854· φ. 241, 5.9.1854.

⁴⁵ Εφ. *Ο Πρωινός Κήρυξ*, φ. 287, 5.6.1855· SMALLMAN-RAYNOR & CLIFF 2004.

⁴⁶ Εφ. *Ο Πρωινός Κήρυξ*, φ. 298, 5.8.1855.

⁴⁷ Εφ. *Ο Πρωινός Κήρυξ*, φ. 306, 6.10.1855.

⁴⁸ Εφ. *Ο Πρωινός Κήρυξ*, φ. 308, 28.10.1855.

⁴⁹ Για ένα σύντομο ιστορικό των λοιμών και της αντιμετώπισης του στα Ιόνια νησιά καθώς και μια «απομαγευμένη» προσέγγιση της θρησκευτικής εκδήλωσης σε καιρό λοιμού, βλ. ΠΑΝΔΗ-ΑΓΑΘΟΚΛΗ 2012. Για την παρουσία του λοιμού στα Ιόνια νησιά τον 17^ο-18^ο αι., βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ 2007.

⁵⁰ ΧΙΩΤΗΣ 1980, 238 κ.ε.

⁵¹ ΧΙΩΤΗΣ 1980, 352-353.

⁵² ΧΙΩΤΗΣ 1980, 357, 361.

⁵³ Υπάρχει σαφές ιστορικό της γεωγραφικής εξάπλωσης της νόσου όσο και των μέτρων προστασίας,

παρθούν ήδη με τα πρώτα κρούσματα το καλοκαίρι του 1854 στον Πειραιά που όμως και αυτά ατονούν, όταν οι πληροφορίες του φθινοπώρου του ίδιου έτους από την πρωτεύουσα κάνουν λόγο για ύφεση του προβλήματος: «Επειδή η Χολέρα έπαυσε εν τὸν Πειραιᾷ, ἡ Αὐτοῦ Ἐξοχότης ὁ Λὸρδ Μέγας Ἀρμοστής εὐηρεστήθη νὰ διατάξῃ, ἵνα αἱ ἐκ τῆς Ἑπειρωτικῆς Ἑλλάδος προελεύσεις, τεθῶσιν εἰς τὸ Κράτος τοῦτο ἐν ἐλευθέρῳ κοινωνίᾳ».⁵⁴ Από το καλοκαίρι του 1855 γίνεται λόγος για θύματα ιδιαίτερα στα προάστια της Γαρίτσας και του Μαντουκίου.⁵⁵ Ο Παναγιώτης Σαμαρτζής επιβεβαιώνει την ύπαρξη χολέρας στην Κέρκυρα αυτήν την περίοδο καθώς, ενώ λίγες μέρες πιο πριν είχε αντικατασταθεί ο αρχίατρος Κογεβίνας λόγω της πλημμελούς λήψης μέτρων «με το να είναι η ασθένεια εις όλα τα μέρη», για την 11^η Ιουλίου 1855 αναφέρει: «Ἠκούσθη ὅτι εἰς τὸ λοιμοκαθαρτήριον ἀπεθανεν εἷς ἄνθρωπος ἀπὸ χολόρροϊαν ἢ ἄλλην ἀσθένειαν καὶ ἦλθεν ἡ εἶδησις εἰς τὸ Ὑγειονομεῖον καὶ εὐθὺς ὑπήγεν ἡ λέμβος μετὰ τὸν ἰατρὸν καὶ τὸν εἶδαν. Μετὰ ταῦτα τὸν ἔκασαν μετὰ τὴν ἄσβεστον καὶ τὸν ἔθαψαν καὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὴν χώραν».⁵⁶ Σε επόμενη καταγραφή εισβάλλει το υπερφυσικό στοιχείο καθώς θεάται από στρατιώτες καλόγερος να εμποδίζει την είσοδο γυναίκας στην πόλη ερχόμενη από το Παλαιό Φρούριο. Μετά τον καταποντισμό της ο δράστης και η γυναίκα εξαφανίζονται εν μέσω λάμψης. Το γεγονός αποδόθηκε στον Άγιο Σπυρίδωνα που εμπόδισε τη χολέρα.⁵⁷ Δύο μέρες αφού προσβλήθηκαν χωροφύλακες στο προάστιο Μαντούκι γίνεται παράκληση στην εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα και ο λαός ζητά το έλεος του, ενώ ταυτόχρονα συγκροτείται μετά από σύγκλιση της γερουσίας επιτροπή από δέκα ιατρούς και δύο Άγγλους που επισκέπτεται τα κρούσματα.⁵⁸ Στις 2 Οκτωβρίου γίνεται δέηση μετά το πέρας της Θείας Λειτουργίας σε όλες τις εκκλησίες και αγιασμός της θάλασσας.⁵⁹ Μέχρι τον Νοέμβριο «Συνέβησαν 803 κρούσματα, ἐξ ὧν 434 ἀπεβίωσαν, 187 ἰάθησαν καὶ 183 εὐρίσκονται ὑπὸ θεραπείαν».⁶⁰ Την πρώτη Κυριακή του Νοεμβρίου γίνεται στην Κέρκυρα η ενιαύσια λιτανεία του Αγίου Σπυρίδωνα σε ανάμνηση της θαυματουργικής απομάκρυνσης της Πανώλης του 1673. Η λιτανεία του 1855 αποκτά επίκαιρη σημασιοδότηση: «[...] ἔγινε δέησις, ὧν ὅλος ὁ λαὸς γονυπετῆς καὶ ἐπαρακαλοῦσε τὸν Ὑψιστον, δυνάμει τοῦ Ἁγίου, ἵνα παύσῃ αὐτὴ τὴν ἀσθένειαν ἣτις ἐπαπειλεῖ

βλ. ΠΡΕΤΕΝΤΕΡΗΣ-ΤΥΠΑΛΛΟΣ 1856. Ο Τυπάλδος ήταν Ληξουριώτης γιατρός που αντιμετώπισε τη χολέρα στην Κεφαλλονιά.

⁵⁴ *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 143, 11-23.09.1854, 4.

⁵⁵ ΧΙΩΤΗΣ 1980, 364-367.

⁵⁶ ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ 2000, 64.

⁵⁷ ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ 2000, 65.

⁵⁸ ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ 2000, 67.

⁵⁹ ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ 2000, 68.

⁶⁰ *Εφημερίς των Ειδήσεων*, φ. 48, 28.11.1855, 3.

τὸν λαόν». ⁶¹ Στις αρχές του 1856 φαίνεται πως ο λοιμός βρισκόταν σε ύφεση καθώς την 15^η Ιανουαρίου αναφέρεται: «Διὰ διαταγῆς του ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθανάσιος Πολίτης διώρισε εἰς ὅλας τὰς Ἐκκλησίας, μετὰ τὴν τελείωσιν τῆς Θείας καὶ Ἱερᾶς Λειτουργίας, νὰ γίνῃ μία δέησις χωριστὴ διὰ τὴν ἀσθένειαν ἀπὸ τὴν ὁποίαν μᾶς ἐγλίτωσε διὰ παρακλήσεώς του ὁ προστάτης ὑμῶν Σπυρίδων». ⁶² Στο θρησκευτικὸ συναίσθημα γίνεται ἐπίκληση καὶ ἀπὸ τις δημόσιες αρχές. Το ὄγδοο μέτρο που δημοσιεύεται στη λίστα ὑπὸ τον τίτλο «Υγειονομικὰ τινὰ παραγγέλματα δημοσιευθέντα παρὰ τῆς Ἀγγλικῆς κυβερνήσεως» ἀναφέρει:

Ἐλπίς καὶ φόβος. Ἀπέχε τοῦ νὰ περιθάλῃς τὸν φόβον τῆς νόσου, τὸ καταθλιπτικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ ὁποίου συμπράττει τὴν προσέγγυσιν αὐτῆς· ἐπίμενε μὲ σταθερότητα εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἄνωθι προφυλακτικῶν, ὡς τῶν καλητέρων μέσων, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς προσβολῆς, καὶ ἀναπαύου εἰς τὴν βάσιμον ἐλπίδα, ὅτι οὕτω, μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ οὐρανοῦ, ἐξησφαλίσθης κατὰ τῆς νόσου. ⁶³

Ἡ χολέρα στην Πρέβεζα

Οπως ἔχει ἐπισημανθεῖ παραπάνω οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν Πρέβεζα αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ἐλάχιστες. Ὁ Παναγιώτης Αραβαντινὸς σημειώνει ἀπλῶς: «Κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1848 ἐνέσκηψεν εἰς Ἀμφιλοχίαν τὸ μόλυσμα τῆς χολέρας, ἣτις οὐκ ὀλίγην θραῦσιν ἐνεποίησεν ἐν διαστήματι δύο μηνῶν ἐν τῇ πόλει τῆς Ἄρτης καὶ κατὰ τὰς περιοχὰς τοῦ Κάμπου καὶ τῆς Βρύσεως». ⁶⁴ Ἡ μόνη ἐλληνικὴ πηγὴ που ἐντοπίστηκε ἀναφέρει:

Κατ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴν ἐνεδήμει ἡ νόσος ἐν Πρεβέζῃ καὶ Ἄρτῃ, ἴσως καὶ σποράδην κατὰ τὰς παραλίους χώρας καταντικρὸν τῆς νήσου τῶν Φαιάκων. Πιθανῶς ἐκεῖθεν μετεκομίσθη τὸ σπέρμα τῆς νόσου, διότι ὡσπερ ἄλλοτε εἴπομεν ἐνίοτε ὁ μετακομίσας αὐτὸ ἴαται, ὁ δὲ παρ' αὐτοῦ τὴν μόλυνσιν λαβὼν θνήσκει. Τὰ παίγνια τοιαύτης νέας πανώλους εἰσὶν ἐπὶ τοσοῦτον ποικίλα, ὥστε πᾶς ἐπιστημονικὸς συλλογισμὸς, καὶ πᾶσα ἐξ ἀναλογίας παρατήρησις διαψεύδονται τὰ πολλὰ ἐκ τοῦ τρόπου τῆς πορείας καὶ μετακομίσεως αὐτῆς. ⁶⁵

⁶¹ ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ 2000, 69.

⁶² ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ 2000, 74.

⁶³ *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 209, 8-22.10.1855, 4-5.

⁶⁴ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 2004, I, 413.

⁶⁵ ΠΡΙΝΑΡΗΣ 1856, 133. Γιὰ τὴν μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἠπείρου (κυρίως τοῦ μουσουλμανικοῦ) ἀπὸ τὰ κύματα χολέρα τῶν ἀρχῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, βλ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 2003, 339.

Μια σειρά διαθηκών που κατατέθηκαν προσφάτως στα ΓΑΚ – Αρχαία Νομού Πρέβεζας προσφέρουν επιπλέον τεκμήρια για την επιδημία που έπληξε την περιοχή αλλά και για το χρονικό διάστημα έξαρσής της:

Τὴν εἰκοστὴν τρίτην τοῦ μηνὸς Ὀκτωμβρίου τοῦ 1855 πεντηκοστὸ πέμπτο ἔτος ἡμέραν Κυριακὴν καὶ ὥρας ὀκτὼ τὸ δῆλι κατά τὸ δεσπόμενον τουρκικὸν ἐνταῦθα ἔτος ἐν Πρεβέζῃ, καὶ ἐν τῇ κατὰ τὴν συνοικίαν Ἁγίου Ἀθανασίου ἰδιοκτήτη οἰκίᾳ τοῦ Κυρίου Γεωργίου Σταμουλάκη Πρεβεζαίου κτηματίου ασθενούντος ἀλλὰ δ' ἔχοντος σφῶας τὰς φρένας καὶ καθαρὰν τὴν λαλίαν, προσκλιθεὶς ἤκουσα παρ' αὐτοῦ ὅτι βλέπων τὸ σῶμά του ἀδύνατον ἔνεκα τῆς ὑποπολαζούσης ἐνταῦθα διάρροιας καὶ φοβούμενος τὸ ἐφνῆδιον τοῦ θανάτου [...].⁶⁶

Η αναφορά σε «διάρροια» παραπέμπει με ασφάλεια στη χολέρα αυτήν την περίοδο.

Το ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1850 η Πρέβεζα μαστιζόταν από τη χολέρα επιβεβαιώνεται και από ξένες πηγές καθώς είχαν διακοπεί οι εμπορικές συγκοινωνίες με τα ευρωπαϊκά κράτη που αποκαθίστανται την ίδια περίοδο που η χολέρα απομακρύνεται στην Κέρκυρα.⁶⁷

Συμπεράσματα

Σε στιγμές κρίσης αναδεικνύονται όψεις που παρέμεναν στην αφάνεια ή επανερμηνεύονται για να ανανοηματοδοτήσουν το παρόν:

Η αρρώστια είναι σχεδόν πάντοτε ένα στοιχείο αποδιοργάνωσης και κοινωνικής αναδιοργάνωσης· για το λόγο αυτό καθιστά συχνά πιο ευδιόρατους τους ουσιαστικούς αρμούς της ομάδας, τις δυναμικές γραμμές και τις εντάσεις που τη διαπερνούν. Το νοσηματικό περιστατικό μπορεί

⁶⁶ ΓΑΚ – Αρχαία Ν. Πρέβεζας, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Λαδιά, Συμβολαιογράφος Χρίστος Γερογιάννης, Κώδικας Διαθηκών, Διαθήκη υπ' αριθμ. 12, σ. 19.

⁶⁷ *L'Anvisatore Mercantile. Foglio uffiziale della Camera di Commercio ed Industria della Provincia di Venezia*, anno IX. Venezia (3.1.1856): «Giusta comunicazione di questo I. R. Ispettore del Governo centrale marittimo, la Camera annuncis che, a tenore di rapporti consolari qui pervenuti, la città di Prevesa, che fu travagliata dal morbo cholera dal 20 ottobre a tutto novembre scorso, è affatto libera fino dal 4 dicembre; Che Il V. consolato austriaco di Scutari dichiara pienamente soddisfacente lo stato di salute in quella località, tanto negli uomini che nel bestiame. Che finalmente da Galatz, Ibraila e Teodosia si hanno egualmente rapporti soddisfacentissimi. Dalla Camera di commercio ed industria. Venezia, 2 gennaio 1856».

*λοιπόν να αποτελέσει τον κατ' εξοχήν τόπο για την παρατήρηση της πραγματικής σημασίας των διοικητικών μηχανισμών ή των θρησκευτικών πρακτικών, των μεταξύ των επί μέρους εξουσιών σχέσεων ή της εικόνας που έχει μια κοινωνία για τον εαυτό της.*⁶⁸

Η αφήγηση του θαύματος του Αγίου Χαραλάμπους το τοποθετεί σε μια περίοδο που τα επαναστατικά κινήματα που γεννά ο Κριμαϊκός πόλεμος καταπνίγονται και η χολέρα κάνει την εμφάνισή της στην πόλη και τις γειτνιάζουσες περιοχές. Η εικόνα του αρρώστου των λοιμωδών ασθενειών είναι αποκρουστική ακόμα και για μια κοινωνία, για την οποία ο θάνατος είναι καθημερινή πραγματικότητα. Η εμπορική ζωή της πόλης και του λιμανιού, το κατεξοχήν συγκριτικό πλεονέκτημα της Πρέβεζας, πλήττεται. Από τα σπουδαιότερα ναυπηγεία της οθωμανικής περιόδου συναγωνιζόταν σε εμπορική κίνηση την Αυλώνα και τους Αγίους Σαράντα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.⁶⁹ Κάθε κοινωνία αντιδρά διαφορετικά σε κάθε εποχή μπροστά σε τέτοια μορφή κινδύνου. Στην Αθήνα είδαμε ότι διεργάγη ο κοινωνικός ιστός και η βοήθεια παρεχόταν σπασμοδικά. Αλλού η συνοχή διατηρήθηκε και επιχειρήθηκε ακόμα και η αντιπαράθεση στον θάνατο με τη ζωή (γάμος).⁷⁰ Στην Κέρκυρα κυριάρχησε το θρησκευτικό συναίσθημα που κατόρθωσε να συσπειρώσει υπηκόους και προστάτες. Το ίδιο θεωρώ ότι συνέβη και στην Πρέβεζα, όπου αντί για την ατομική σωτηρία επιλέγεται η κοινή. Η πρεβεζάνικη κοινωνία απευθύνεται σε αυτόν τον άγιο προστάτη, του οποίου η εκκλησία ήδη κυριαρχούσε στον χώρο. Ο Άγιος Χαραλάμπος συγκεντρώνει όλα τα αναγκαία χαρακτηριστικά που γεφυρώνουν τη γη με τον ουρανό και είναι απαραίτητα τη στιγμή της αγωνίας: προσιτή μορφή που συμπάσχει, επαγγελματίας διαμεσολαβητής του ανθρώπου με τον Θεό, καθησυχάζει από φόβους, κρίνει την κοινωνία αποτελώντας πρότυπο της.⁷¹ Ο βίος του είναι καταγεγραμμένος, έχει επιδείξει εν ζωή την ηρωική αρετή και τα συνοδευτικά θαύματα στα επόμενα χρόνια επιβεβαιώνουν το πρότερο μαρτύριό του – και το αντίστροφο.⁷² Ήδη από τα Βυζαντινά χρόνια η δράση του δεν έρχεται σε αντίθεση με την παράλληλη δράση της ιατρικής επιστήμης, αλλά αντίθετα την υποστηρίζει.⁷³ Ακολούθησε, λοιπόν, η κοινωνία μια συνηθισμένη πρακτική της εποχής και του γεωγραφικού χώρου, τη μεταφορά λειψάνων αγίων για ίαση που διέσωσε τον χαρακτήρα της. Σηματοδοτεί η ανάμνηση και καθιέρωση της γιορτής την ανάδειξη μιας κυρίαρχης κοινωνικής τάξης λαϊκών και αν ναι, ποια η

⁶⁸ ΛΕ ΓΚΟΦ & ΝΟΡΑ 1983, 238-239.

⁶⁹ ΜΠΟΛΛΑ 2000.

⁷⁰ ΛΟΥΚΟΣ 1992, 61-62.

⁷¹ BROWN 2000.

⁷² DELOOZ 2012.

⁷³ BROWN 2000, 153.

σχέση της με τους εκκλησιαστικούς φορείς και την οθωμανική εξουσία;⁷⁴ Δυστυχώς, δεν έχουμε τις πηγές που θα μας διαφωτίσουν τέτοια ερωτήματα. Ως δεδομένο υπάρχει η μνήμη του πληθυσμού που διατηρεί την αυτοπροσωπία της ανανεώνοντας τη λατρεία του πολιούχου αγίου της.

ΣΩΡ

Αρχαιακό υλικό

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Ν. Πρέβεζας
Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Λαδιά

Εφημερίδες

Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων, Κέρκυρα

Εφημερίς των Ειδήσεων, Κέρκυρα

Ο Πρωινός Κήρυξ, Αθήνα

L'Anvisatore Mercantile. Foglio uffizianle della Camera di Commercio ed Industria della Provincia di Venezia, Venezia

Βιβλιογραφία

- ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ Ε., 1997, Ιερά λείψανα και οικονομικά προβλήματα. Η διάδοση της λατρείας του Αγίου Βησσαρίωνα, *Τρικαλινά* 17, 193-212
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία* [1864-1866], I-III, Ιωάννινα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 2004, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταί συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, I-II, 3^η έκδ., Αθήνα (1^η 1856-157· 2^η 1969)
- ΑΥΔΙΚΟΣ Ε., 1991, *Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική εξέταση*, Ιωάννινα (διδακτορική διατριβή)
- ΒΑΜΒΑΣ Ι.Χ., 1892, *Ιστορικά Σημειώσεις Περί της Χολέρας, Παρνασσός*, τ. ΙΕ', φυλλάδιον 1, Σεπτέμβριος, Αθήνα, 63-74
- ΒΑΣΙΛΑΚΗ Μ., 1988, *Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 13 (1985-1986), Περίοδος Δ', Στη μνήμη

⁷⁴ Για τις οικονομικές σχέσεις λαϊκών και μοναστηριών της Οθωμανικής περιόδου, βλ. ΛΑΙΟΥ 2011. Επαναλαμβάνω ότι για την περίπτωση της Πρέβεζας των μέσων του 19^{ου} αι. οι πληροφορίες είναι ελάχιστες.

- του Μαρίνου Καλλιγά (1906-1985), 247-260
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 2012, *Άπαντα*, επιμ. Νίκος Δ. Καράμπελας, Πρέβεζα
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ.Α., 1962, Ο Πολιούχος μας Άγιος, *Βήμα Πρεβέζης*, φ. 985, 1
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ.Α., 1963, Ο Πανηγυρικός λόγος επί τη εορτή του Αγίου Χαράλαμπος, *Βήμα Πρεβέζης*, φ. 1039, 2
- ΔΕΥΤΕΡΑΙΟΣ Α.Ν., 1969, Έκθεσις λαογραφικής ερεύνης εις το χωρίον Σισάνιον του νομού Κοζάνης (15 Ιουλίου - 3 Αυγούστου 1968), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 20/21, 379-391
- ΔΟΝΤΑ Δ., 1973, *Ελλάς και οι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμον*, Θεσσαλονίκη
- ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ Ν., 1879, *Ιστορικές Αναμνήσεις*, Αθήνα
- ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ Γ.Κ., 2011, *Η Αθήνα στον Όθωνα τα χρόνια*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2017, Ο βενετσιάνικος πύργος του ρολογιού της Πρέβεζας και η κατασκευασμένη από τους Canciani καμπάνα του. Η ιστορική τους διαδρομή από το 1792 μέχρι σήμερα, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο ΛΣΤ'*, 355-406
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 2003, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Α., 1987, Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου στη *Γεωγραφική Περιγραφή* του Π. Ποταγού (1886). Λειτουργίες του χώρου και εθνικά αιτήματα, στο: *Ήπειρος. Κοινωνία, Οικονομία 15^{ος}-20^{ος} αι. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985*, Ιωάννινα, 171-202
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Κ., 2007, *Το κακό οδεύει έρποντας ... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17^{ος}-18^{ος} αι.)*, Βενετία
- ΚΩΣΤΗΣ Π.Κ., 2013, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα
- ΛΑΪΟΥ Σ., 2011, Σχέσεις μοναχών και χριστιανών λαϊκών κατά την Οθωμανική περίοδο (15^{ος}-αρχές 19^{ου} αι.), στο: Η. ΚΟΛΟΒΟΣ (Επιμ.), *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο, 207-223
- ΛΕ ΓΚΟΦ Ζ. & ΝΟΡΑ Π., 1983, *Το έργο της Ιστορίας*, II, Αθήνα
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ.Σ., 1969, Αργίαι και Άγιοι τιμωροί, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 20/21, 15-105
- ΛΟΥΚΟΣ Χ., 1992, Επιδημία και κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854), *Μνήμων* 14, 49-69
- ΛΥΚΟΥΔΗΣ Ε.Σ., χ.χ., *Διηγήματα*, Αθήνα
- ΜΑΜΑΛΟΥΓΚΟΣ Ν., 2017, *Άγιος Χαράλαμπος ο Ιερομάρτυρας. Υμνογραφικά Κείμενα*, Αθήνα
- ΜΠΟΛΛΑ Μ., 2000, Η Ήπειρος υπό την Οθωμανική κυριαρχία, στο: Γ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ (Επιμ.), *Ήπειρος: Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα, 121-125

- ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ Ο ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, 1819, *Συναξαριστής των δώδεκα μηνών του ενιαυτού. Πάλαι μεν ελληνιστί συγγραφείς υπό Μαυρικού διακόνου της Μεγάλης Εκκλησίας. Νυν δέ δεύτερον μεταφρασθείς αμέσως εκ του Ελληνικού Χειρογράφου Συναξαριστού καί μεθ' όσης πλείστης επιμελείας ανακαθαρθείς, διορθωθείς, πλατυνθείς, αναπληρωθείς, σαφηνισθείς, υποσημειώσεσι διάφοροι καταγλαΐσθεις, και εις τρεις Τόμους διαιρεθείς υπό του έν μοναχοίς ελαχίστου Νικόδημου Άγιορείτου, τ. Β΄, Βενετία*
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Θ., 2012, Η λατρεία του Αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα, *Τα Ιστορικά* 56, 101-130
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΝΔΗ-ΑΓΑΘΟΚΛΗ Β., 2012, Καραντίνες και λοιμοκαθαρτήρια στα Ιόνια Νησιά, *Ιατρικά Χρονικά* 8 (2), 15-24
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Σ., 1997, Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο Ελληνισμός, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, Αθήνα, 143-168
- ΠΟΛΙΤΗΣ Ν.Γ., 1883, Αι ασθένειαι κατά τους μύθους του ελληνικού λαού, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 1, 1-30
- ΠΟΛΙΤΗΣ Ν.Γ., 2013, *Οι παραδόσεις του ελληνικού λαού*, ΙΙ, Αθήνα
- ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ Α., 2007, Η προσωποποιία ασθενειών. Φόβος, πανικός και αντιμετώπισή τους, *Αρχαιολογία* 104, 36-44
- ΠΡΕΤΕΝΤΕΡΗΣ-ΤΥΠΑΛΛΟΣ Χ., 1856, *Περί της εν Κερκύρα χολέρας εν έτει 1855*, Κέρκυρα
- ΠΡΙΝΑΡΗΣ Γ., 1856, *Περί της εν Ακαρνανία και Κεφαλληνία χολέρας*, *Ασκληπιος*, τεύχ. Γ΄, 125-135
- ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Π., 2000, *Καθημερούσαι Ειδήσεις. Κέρκυρα 1854-1867*, επιμ. Γιώργος Ν. Κάρτερ, Αθήνα
- ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ Γ.Κ., 1964, Λαογραφική αποστολή εις στην δυτικήν Ικαρίαν (13-31 Ιουλίου 1962), *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 15/16, 230-240
- ΣΥΝΕΣΙΟΣ Λ., 1995, Άγιος Χαραλάμπης. Ο πολιούχος της Πρέβεζας, *Πρεβεζιάνικα Χρονικά* 31-32, 47-52
- ΤΑΤΣΗ Χ., 2008, *Υγειονομικά μέτρα για την αντιμετώπιση των επιδημιών χολέρας στην Ελλάδα από το 1850 μέχρι το 1911*, Ηράκλειο (Μεταπτυχιακή Εργασία στο Τμήμα Ιατρικής του Πανεπιστημίου Κρήτης)
- ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΟΣ Γ., 1799, *Ακολουθία του αγίου ιερομάρτυρος Χαραλάμπους του Θαυματουργού. Ψαλλομένη τη δεκάτη του φεβρουαρίου μηνός. Συντεθείσα παρά Γεωργίου του Τραπεζουντίου. Νυν τύποις εκδοθείσα, καί μετ' επιμελείας ότι πλείστης διορθωθείσα, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων*, Βενετία
- ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π.Ν., 1965, Θαύμα, στο: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 6, 1110-1123

- ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ Π., 1846, *Ακολουθία εορτάσιμος του εν Αγίοις Πατρός ημών Βησσαρίωνος Αρχιεπισκόπου Λαρίσης του θαυματουργού, και κτίτορος της του Σωτήρος Χριστού Ιεράς Μονής των Μεγάλων Πυλών της κοινότερον καλουμένης Δουσίκου. Η προσετέθη και Κανών παρακλητικός προς τον Άγιον υπέρ των ευλαβών Χριστιανών. Διορθωθείσα δε νυν ακρυβώς και καλλωπισθείσα υπό Πολυχρινίου Φιλιππίδου*, Βενετία
- ΧΙΩΤΗΣ Π., 1980, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από της συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (έτη 1815-1864)*, II, Αθήνα
- BROWN P., 2000, Η ανάδειξη και η λειτουργία του αγίου στην ύστερη Αρχαιότητα, στο: Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ (Επιμ.), *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, Αθήνα, 111-158
- DELOOZ P., 2012, Κοινωνιολογική μελέτη της αναγνωρισμένης αγιότητας, στο: Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ (Επιμ.), *Κοινωνίες και Άγιοι*, Αθήνα, 25-71
- SMALLMAN-RAYNOR M. & CLIFF A.D., 2004, The geographical spread of cholera in the Crimean War: epidemic transmission in the camp systems of the British Army of the East, 1854-55, *Journal of Historical Geography* 30 (1), 32-69